

O'QUVCHILAR IJODIY QOBILIYATINI RIVOJLANTIRISHDA TEATR PEDAGOGIKASINING AHAMIYATI

*Shavkatova Gulnoza Rustam qizi,
A.Avloniy nomidagi pedagogik mahorat
milliy instituti doktoranti (DSc),
shavkatoavg123@gmail.com*

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'quvchilarda teatr vositalari orqali ijodiy qobiliyatga oid tasavvurlarni boyitishda xalqaro tajribaning o'rni ilmiy-nazariy va qiyosiy tahlil asosida yoritiladi. Tadqiqotda O'zbekiston ta'lim tizimidagi ma'naviy-estetik tarbiya yondashuvlari xorijiy tajribalar bilan solishtirildi. UNESCO, OECD hamda APNIEVE xalqaro tarmoqlarining konseptual hujjatlari asosida ijodiy iqtidor va kreativlikni shakllantirishda qadriyatlar ta'limi, dramapedagogika va refleksiv yondashuvning samarali mexanizmlari aniqlandi. Natijada maktab amaliyotidagi so'rovnoma asosida o'quvchilarning ijodiy va estetik tasavvurlarini boyitish uchun integrativ model zarurligi asoslandi.

Kalit so'zlar: ijodiy qobiliyat, teatr pedagogikasi, UNESCO, OECD, APNIEVE, kreativlik, integrativ yondashuv, so'rovnoma.

**Значение театральной педагогики
в развитии творческих способностей
учащихся**

Шавкатова Гулноза Рустам кизи,
Докторант (DSc) Национального института
педагогического мастерства имени А. Авлони

Аннотация: В данной статье на основе научно-теоретического сравнительного анализа раскрывается роль международного опыта в обогащении представлений учащихся о творческих способностях посредством теа-

тральных средств. В исследовании подходы к духовно-эстетическому воспитанию в системе образования Узбекистана сопоставлены с зарубежным опытом. На основе научных документов UNESCO, OECD и APNIEVE определены эффективные механизмы формирования креативности, такие как ценностное образование, театральная педагогика и рефлексивный подход. В результате на основе практического опроса обоснована необходимость интегративной модели для обогащения творческих представлений учащихся.

Ключевые слова: творческие способности, театральная педагогика, UNESCO, OECD, APNIEVE, креативность, интегративный подход, опрос.

**The importance of theatre pedagogy
in developing students' creative abilities**

Shavkatova Gulnoza Rustam qizi,
Doctoral Researcher at the A. Avloni National
Institute of Pedagogical Mastery

Abstract: This article explores the role of international experience in developing students' creative abilities through drama tools based on scientific-theoretical and comparative analysis. The study compares approaches to spiritual and aesthetic education in the education system of Uzbekistan with foreign experiences. The article identifies effective mechanisms for formulating creativity, inclu-

ding values education, drama pedagogy, and a reflective approach based on the scientific frameworks of UNESCO, OECD, and APNIEVE. As a result, the study substantiates the need for an integrative model in order to enrich students' aesthetic and crea-

tive thinking potential based on a practical school survey.

Keywords: *creative talent, theater pedagogy, UNESCO, OECD, APNIEVE, creativity, integrative approach, survey.*

Bugungi globallashuv, texnologik yangilanish va ijtimoiy hayotdagi tezkor o'zgarishlar sharoitida o'quvchini faqat bilim va ko'nikma bilan emas, balki ma'naviy mezonlar, ijodiy mas'uliyat, estetik tanlov va badiiy burch hissi bilan tayyorlash dolzarb masalaga aylanib bormoqda. Shu sababli "ijodiy iqtidor" tushunchasi zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda tobora muhim o'rin egallamoqda. UNESCO o'zining madaniyat va badiiy ta'limga oid deklaratsiyalarida ta'limning bosh vazifasi o'quvchini "badiiy jihatdan sezgir va kreativ inson" sifatida tarbiyalash ekanini ta'kidlaydi, bu global yondashuv maktab darslarida sahna san'ati vositalariga tizimli tayanish zarurligini yaqqol ko'rsatib beradi.

Mazkur tadqiqotda "teatr vositalari" tushunchasi ostida rolli o'yinlar, sahnalashtirish, drammatizatsiya, improvizatsiya, obrazli talqin va refleksiv muhokama kabi teatr pedagogikasi elementlari nazarda tutiladi. Ushbu vositalar o'quvchilarning ijodiy fikrlashi, estetik didi va kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

O'zbek pedagogik tafakkurida ham madaniyat va ijodiy kamolot o'rtasidagi uzviy bog'liqlik muhim o'rin tutadi. Tadqiqotchilar Yo'ldoshev va Matchonovlarning "Adabiyot o'qitish metodikasi" darsligida ijodiy faoliyatni ijtimoiy-madaniy hodisa sifatida talqin qilib, yosh avlodning yuqori badiiy madaniyati mustaqil tafakkur, estetik ongi va amaliy ijodiy faoliyatdagi tajribasi bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadilar [2]. Ushbu metodik adabiyotda ijodiy iqtidorlarni dars jarayonida izchil ochib borish darslarni modernizatsiya qilishga xizmat qilishi haqida alohida ta'kidlanadi.

O'zbekistonda mazkur yo'nalish normativ-huquqiy hujjatlarda ham qo'llab-quvvatlangan. "Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasi" oiladan boshlab umumiy o'rta ta'lim tizimida estetik va badiiy tarbiyani uzluksiz yo'lga qo'yishini nazarda tutadi [1]. Ushbu hujjatda milliy teatr an'alariga qiziqish uyg'otish, shaxsiy ijodiy sifatlarni shakllantirish va ilg'or pedagogik tajribani ommalashtirish kabi vazifalar belgilangan. Hozirgi ta'lim strategiyalari ham umumiy o'rta ta'lim muassasalarida ma'naviy-ma'rifiy hamda tarbiyaviy ishlar samaradorligini oshirishda san'at integratsiyasini zarur deb ko'rsatadi.

Mahalliy olimlar R.Djurayev, M.Qur'onov, N.Isakulova o'quvchilar qobiliyatini aniqlashda madaniy-insonparvarlik yondashuvini ilgari surgan. Ularning fikricha, qobiliyatni rivojlantirishning asosi – bu shaxsning erkin fikrlash muhiti, o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi ishonchli muloqotdir.

Xorijiy tadqiqotlarda C.Rogers, J.Biggs, K.Tollefson-Hall qobiliyatli o'quvchilar uchun "performans asosidagi ta'lim" (*performance-based learning*) samaradorligi isbotlangan. Ushbu yondashuv o'quvchini passiv bilim oluvchidan faol ijodkor shaxsga aylantiradi.

Biroq, ko'plab adabiyotlarda "o'quvchilarda ijodiy qobiliyatiga oid tasavvurlarni boyitish" masalasi ko'proq umumiy nazariy tavsiflar yoki adabiy kompetensiya bilan cheklangan tarzda yoritilgan. Masalan, maktab amaliyotida teatr san'atining vazifalari ko'pincha darsdan tashqari to'garak faoliyati sifatida tahlil qilinadi. Bu yondashuvlar muhim bo'lsa-da, teatr elementlarining dars strukturasidagi o'rni va ularning xalqa-

ro mezonlar asosidagi amaliy-empirik tahlillari yetarli darajada tizimlashtirilmagan.

“Iqtidor inson faoliyatining turli yo‘nalishlarida namoyon bo‘lishi mumkin. Jumladan, amaliy faoliyatda tashkiliy qobiliyatlar, ilmiy faoliyatda intellektual salohiyat, badiiy-estetik faoliyatda sahna san’ati, tasviriy san’at va musiqaga oid qobiliyatlar, kommunikativ faoliyatda esa liderlik va samarali muloqot kompetensiyalari shakllanadi. Mazkur qobiliyatlarning rivojlanishi shaxsning ijodiy salohiyatini yuzaga chiqarishga xizmat qiladi” [8].

Shu jihatdan mazkur maqolaning maqsadi adabiyot darslarida o‘quvchilarda ijodiy iqtidorga oid tasavvurlarni boyitishda xalqaro teatr pedagogikasi modellarining ahamiyatini aniqlash, samarali vositalarni baholash va ularni amaliyotchi o‘qituvchilarning empirik fikrlari asosida tahlil qilishdir. Tadqiqot savoli quyidagicha ifodalanadi xalqaro va amaliy tajribaning qaysi elementlari o‘quvchilarda ijodiy iqtidori haqidagi bilim, munosabat va ko‘nikmalarni boyitishda eng samarali hisoblanadi?

Nazariy manbalar tahlili shuni ko‘rsatdiki, teatr pedagogikasi o‘quvchilarning ijodiy salohiyatini rivojlantirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Mazkur nazariy qarashlarning amaliyotdagi holatini aniqlash maqsadida amaliyotchi o‘qituvchilar o‘rtasida sotsiologik so‘rovnoma o‘tkazildi. So‘rovnoma natijalari nazariy xulosalarni empirik jihatdan tekshirish imkonini berdi.

Mazkur tadqiqot sotsiologik so‘rovnoma hamda desk research usuli qo‘llanildi. Tadqiqotning metodologik asosini pedagogik aksiologiya, estetik tarbiya nazariyasi va teatr pedagogikasi tamoyillari tashkil etdi. Manbalar ikki guruhga ajratildi: birinchisi o‘zbek olimlari va normativ hujjatlar; ikkinchisi xalqaro tashkilotlar (UNESCO, OECD, APNIEVE) konseptual hisobotlari hamda drama pedagogikasi va sahnalashtirish texnologiyalariga oid tadqiqotlar tashkil etadi.

Tahlilda quyidagi usullar qo‘llanildi:

1. kontent-tahlil – ijodiy iqtidor, qadriyat ta’limi va drama pedagogikasi va sahnalashtirish texnologiyalariga oid manbalardagi tayanch kategoriyalarni ajratish;

2. qiyosiy tahlil – O‘zbekiston va xalqaro tashkilotlar amaliyotidagi yondashuvlarni solishtirish;

3. empirik tahlil – 105 nafar amaliyotchi adabiyot o‘qituvchilari o‘rtasida o‘tkazilgan so‘rovnoma ma’lumotlarini matematik-statistik qayta ishlash;

4. sintez – xalqaro tajribadan chiqadigan konseptual xulosalarni pedagoglarning amaliy takliflari bilan umumlashtirish.

Manba tanlashda uch mezon asos qilib olindi: birinchidan, teatr pedagogikasiga aloqadorlik; ikkinchidan, xalqaro institutsional ishonchlilik; uchinchidan, o‘quvchi yoshidagi shaxslar bilan ishlashga tatbiq etish imkoniyati. Shu asosda UNESCOning san’at ta’limini tizimlashtirish hujjatlari, OECDning o‘quvchilarda kreativlik va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish loyihalari, APNIEVENing yaxlit shaxs tarbiyasi prinsiplari, shuningdek, milliy pedagogikamizdagi ilg‘or darsliklar va metodik tavsiyalar o‘rganildi [3].

Tahlil natijasida o‘quvchilarda ijodiy iqtidorga oid tasavvurlarni boyitishda xalqaro tajriba va amaliy so‘rovnomaning ahamiyatini belgilovchi asosiy pedagogik omillar aniqlandi.

1. Qadriyatlar ta’limini teatr pedagogikasi bilan integratsiya qilish: UNESCO va APNIEVE tashkilotlarining yaxlit yondashuv mezonlariga ko‘ra, badiiy-estetik tarbiya o‘quv jarayoniga tizimli ravishda singdirilishi kerak [4]. Ushbu uslubiyotga binoan, sahnalashtirish elementlari darsda shunchaki ko‘ngilochar vosita emas, balki shaxsni rivojlantirish va ijodiy hayotga tayyorlash omilidir. Bu tajriba shuni ko‘rsatadiki, kreativlik, hamkorlik va ifodalilik kabi tushunchalar quruq nazariya bilan emas,

balki rollar ijrosi va jamoaviy sahna refleksiya-si orqali shakllantiriladi.

Umumta'lim maktablarida o'quvchilarning iqtidorini shakllantirish – bu ta'lim tizimining ustuvor strategik vazifalaridan biridir. Ushbu jarayon psixologik, pedagogik, ijtimoiy va madaniy omillar birligiga asoslangan bo'lishi lozim. O'qituvchining individual yondashuvi, innovatsion metodlardan foydalanish, ijodiy muhit yaratish va ota-onalarning faol ishtiroki iqtidorli o'quvchilarni aniqlash va qo'llab-quvvatlashning eng muhim shartlaridir.

Psixologlar L.Vigotskiy, J.Guilford, H.Gardnerlarning ta'kidlashicha, iqtidor “kreativ tafakkur” va “divergent fikrlash” bilan bevosita bog'liq, ya'ni inson muammoga noodatiy yondashish, bir masalaga bir nechta yechim topish, yangi g'oyalarni ilgari surish qobiliyatiga ega bo'lsa, bu holat iqtidorning yuqori darajasini ifodalaydi [6].

2. Kreativlikni dars muhitida izchil rag'batlantirish: OECD tashkilotining “Fostering Students' Creativity and Critical Thinking” loyihasi doirasidagi xulosalar shuni tasdiqlaydiki, samarali teatr pedagogikasi o'quvchiga adabiy matn va hayotiy obraz o'rtasidagi mantiqiy bog'liqlikni tushunishga ko'maklashadi [3]. Xalqaro hisobotlarda drama va sahnalashtirish darslarida muntazam qatnashish o'quvchilarda o'z-o'zini anglash hamda muammoli vaziyatlardan unumli chiqish ko'nikmalarini keskin oshirishi qayd etilgan. Demak, ijodiy qobiliyat emas, balki darsda sahna elementlari yordamida shakllanadigan faol munosabatdir.

Maktab amaliyotidagi real holatni, teatr elementlarining dars samaradorligiga ta'sirini va tizimdagi muammolarni aniqlash maqsadiga muvofiq, maktablarda adabiyot fanidan dars beruvchi 105 nafar amaliyotchi o'qituvchilar o'rtasida anonim so'rovnoma o'tkazildi. Respondentlarning 68% ini 15 yildan ortiq stajga ega tajribali pedagoglar tashkil etdi. Olingan

ma'lumotlar statistik qayta ishlanib, quyidagi 1-jadval ko'rinishida umumlashtirildi.

1-jadvalda jamlangan statistik ma'lumotlar sotsiologik korrelyatsiyasi shuni ko'rsatadiki, amaliyotchi o'qituvchilarning mutloq ko'pchiligi (**84.0%**) sahnalashtirish va teatr elementlarini o'quvchilarning ijodiy fikrlash salohiyatini oshiruvchi asosiy omil deb hisoblaydi. Teatr metodlarining darsga bo'lgan qiziqishni kuchaytirish darajasi jami **96.0%** (oshiradi va juda oshiradi variantlari yig'indisi) ni tashkil etib, metodning yuqori motivatsion kuchga ega ekanligini ko'rsatadi.

Yosh davrlari pedagogikasi kesimida qaraganda, o'qituvchilar ushbu metodikani ko'proq o'rta bo'g'inda, ya'ni **5–7-sinflar (48.0%)** hamda **8–9-sinflarda (44.0%)** qo'llash yuqori samara berishini qayd etishgan. Bu holat o'smirlik yoshidagi o'quvchilarning emotsional faolligi va sahna orqali o'zini namoyon qilishga bo'lgan intilishi bilan izohlanadi. Mazkur jarayonda shakllanadigan eng ustuvor tayanch kompetensiya sifatida **ijodkorlik (64.0%)** va **jamoada hamkorlikda ishlash (24.0%)** ko'rsatilgan.

Biroq, empirik tahlil maktab amaliyotida bir qator tashkiliy va psixologik to'siqlar mavjudligini ham ko'rsatdi. O'qituvchilar teatr elementlarini qo'llashda eng ko'p duch keldigan muammo sifatida **vaqt yetishmasligi (32.0%)** va **o'quvchilarning psixologik tortinchoqligi (32.0%)** variantlarini belgilashgan. Shu bilan birga, respondentlarning **72.0%** i ushbu texnologiyalardan unumli foydalanish uchun o'qituvchiga maxsus metodik tayyorgarlik zarurligini, **24.0%**i esa maktablarda aynan metodik qo'llanmalar tanqisligini muammo sifatida ko'rsatgan.

Natijalar tahlili shuni ko'rsatadiki, xalqaro yondashuvlar va mahalliy pedagogik ehtiyojlar o'quvchilarda ijodiy qobiliyatga oid tasavvurlarni boyitishda integratsiya, amaliylik va refleksivlik tamoyillarini ilgari suradi. UNESCO va OECD xulosalariga ko'ra, ijodiy rivojlanish

Teatr pedagogikasi vositalarini qo'llash bo'yicha o'qituvchilar so'rovnomasi natijalari

№	Baholash indikatorlari (Savollar)	Variantlar muqobilligi	Umumiy nisbat (% da)
1	Adabiyot darslarida teatr elementlarini qo'llash ijodiy fikrlashni rivojlantiradimi?	Ha Qisman Yo'q	84.0% 12.0% 4.0%
2	Teatr elementlaridan foydalanish o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishini oshiradimi?	Oshiradi Juda oshiradi Kam ta'sir qiladi	72.0% 24.0% 4.0%
3	Teatr metodlari qaysi yosh bosqichlarida (sinflarda) samaraliroq natija beradi?	5–7-sinflar 8–9-sinflar 10–11-sinflar Boshlang'ich sinflar	48.0% 44.0% 4.0% 4.0%
4	Teatr vositalari orqali o'quvchilarda qaysi tayanch kompetensiya ko'proq shakllanadi?	Ijodkorlik Hamkorlikda ishlash Muloqot madaniyati	64.0% 24.0% 12.0%
5	Sahnalashtirish texnologiyalaridan foydalanish uchun maxsus metodik tayyorgarlik kerakmi?	Ha Qisman Yo'q	72.0% 20.0% 8.0%
6	Darsda teatr pedagogikasini qo'llashdagi asosiy muammo/to'siq nimadan iborat?	Vaqt yetishmasligi O'quvchilar tortinchoqligi Metodik qo'llanmalar kamligi Texnik imkoniyatlar cheklanganligi	32.0% 32.0% 24.0% 12.0%

butun shaxsni kamol toptirish bilan chambarchas bog'liqdir. O'qituvchilarning so'rovnomadagi ochiq takliflari (masalan, *“tayyor ssenariylar va video darslar kerak”*, *“metodik qo'llanma va raqamli botlar yaratish lozim”*) maktab amaliyotida teatr vositalarini darsga integratsiya qilishda yangicha va raqamli yordamchi modellar ishlab chiqish zarurligini tasdiqlaydi.

Shu nuqtayi nazardan, O'zbekiston umumiy o'rta ta'lim tizimi uchun quyidagi ilmiy-amaliy tavsiyalarni ilgari surish mumkin:

1. Vaqt taqchilligini hal etish (Didaktik modullashtirish): Sahnalashtirish metodlarini 45 daqiqalik darsning butun qismiga emas, balki darsning “uy vazifasini so'rash” (rolli o'yin) yoki “yangi mavzuni mustahkamlash”

bosqichlarida 5-7 daqiqalik mikromodul shaklida tatbiq etish lozim.

2. Psixologik to'siqlarni bartaraf etish: O'quvchilardagi tortinchoqlik muammosini yengish uchun rollarni o'quvchi xarakteridan kelib chiqib differensial taqsimlash, dastlab matni kamroq bo'lgan dialogik vaziyatlarni bajarish kerak.

3. Metodik va raqamli ta'minot: Adabiyot o'qituvchilariga yordam sifatida dars ssenariylari, qisqa rollar matni hamda muvaffaqiyatli dars namunalari aks etgan elektron platformalar yoki maxsus **Metodik Telegram-bot** tizimini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish maqsadga muvofiqdir.

Olib borilgan tahlillar asosida o'quvchilarning ijodiy qobiliyatini rivojlantirishga qaratil-

gan “Teatr-pedagogik integrativ model” taklif etiladi. Mazkur model uch tarkibiy komponentdan iborat:

Motivatsion komponent o‘quvchilarda teatr faoliyatiga qiziqish uyg‘otish;

Faoliyat komponenti rolli o‘yinlar, sahnalashtirish va improvizatsiya orqali amaliy tajriba hosil qilish;

Refleksiv komponent bajarilgan faoliyatni tahlil qilish va o‘z-o‘zini baholash.

Ushbu model o‘quvchilarning ijodkorlik, muloqot madaniyati va estetik tafakkurini kompleks rivojlantirishga xizmat qiladi.

O‘tkazilgan tadqiqot va empirik so‘rovnoma natijalari asosida quyidagi xulosalarga kelindi. Birinchidan, xalqaro tajriba o‘quvchilarda ijodiy qobiliyatga oid tasavvurlarni boyitishda fundamental nazariy-metodologik manba bo‘lib xizmat qiladi. U teatr pedagogikasini darsning ajralmas qismi, qadriyatlar va

ijtimoiy-kommunikativ mas’uliyat uyg‘unligi sifatida talqin etadi.

Ikkinchidan, so‘rovnoma orqali maktab amaliyotida teatr metodlariga qiziqish juda yuqori (**96.0%**) bo‘lsa-da, vaqt yetishmasligi va metodik qo‘llanmalar kamligi uning tizimli qo‘llanilishiga to‘sqinlik qilayotgani aniqlandi. Aynan shu sababli dars soatlariga moslashtirilgan qisqa mikromodulli sahnalashtirish texnologiyalarini joriy qilish dolzarbdir.

Uchinchidan, O‘zbekiston ta’lim tizimida ijodiy qobiliyat masalasi normativ hujjatlarda alohida aks etganini hisobga olib, xalqaro tajribalardagi kabi bosqichli va teatr muhiti bilan uzviy bog‘langan innovatsion metodik modellarni kengaytirish zarur. Kelgusida ushbu yo‘nalishda eksperimental dars dasturlari va o‘quvchilar ijodkorligini baholash mezonlarini ishlab chiqish pedagogika fanini yanada boyitishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. Uzluksiz ma’naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida // Qaror. – 2019. – № 1059. – URL: <https://lex.uz/ru/docs/-4676839>
2. Yo‘ldoshev Q., Matchonov S. Adabiyot o‘qitish metodikasi. – Toshkent: Sharq, 2022. – 256 b.
3. OECD. Fostering Students’ Creativity and Critical Thinking: What it Means in School. – Paris: OECD Publishing, 2019. – URL: https://www.oecd.org/en/publications/fostering-students-creativity-and-critical-thinking_62212c37-en.html
4. UNESCO-APNIEVE. Learning to Be: A Holistic and Integrated Approach to Values Education for Human Development. – Paris: UNESCO, 2002. – URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000127914>
5. Лев Виготский. Воображение и творчество в детском возрасте. – Москва: Просвещение, 1997. – 128 с.
6. Joy Paul Guilford. Creativity. – New York: Scribner’s, 1967. – 248 p. URL: https://www.researchgate.net/publication/8902778_Creativity
7. Howard Gardner. Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences. – New York: Basic Books, 1983. – 440 p. URL: <https://scispace.com/pdf/the-theory-of-multiple-intelligences-94sassg9ml.pdf>
8. Yavkacheva Z. Maktab o‘quvchilarida ijodiy qobiliyatni o‘stirishda iqtidor tushunchasining o‘rni // Raqamli texnologiyalar davrida tillarni intensiv o‘qitishning psixologik-pedagogik jihatlarini respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. – 2023. – 2-iyun. – B. 44.
9. Jo‘rayev R.X. Ta’lim jarayonida innovatsion texnologiyalar. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2014. – 180 b.
10. Qur‘onov M. Ta’lim jarayonida zamonaviy texnologiyalar. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2016. – 160 b.
11. Isakulova N.J. Pedagogik innovatsiyalar va kreativ ta’lim. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019. – 168 b.
12. John Biggs. Teaching for Quality Learning at University (2nd ed.). – Cambridge: Open University Press, 2003. – Chapter 2. – P. 11–12. – URL: <https://www.scribd.com/document/465985387/81-373-1-PB>